

Lidia Michalska-Bracha

(Uniwersytet Jana Kochanowskiego w Kielcach)

<https://orcid.org/0000-0003-0691-7429>

Mit czy mity Sybiru w wyobraźni i pamięci zbiorowej?*

*Siberian Exile in Collective Imagination and Memory:
One or Multiple Myths of Sybir?*

STRESZCZENIE

Celem badań podjętych w artykule jest próba charakterystyki mitu Sybiru obecnego w wyobrażeniach zbiorowych Polaków na przestrzeni XIX–XX w. oraz wytypowania jego zasadniczych komponentów. W takim ujęciu problematyka niniejszego tekstu wpisuje się w szersze studia dotyczące zagadnienia mitologizacji przeszłości i jej funkcjonowania w różnych kontekstach historycznych oraz we współczesności. Na tych aspektach, jak również na koncepcji kultury pamięci Krzysztofa Pomiana, oparte zostały założenia metodologiczne niniejszych badań. Podstawę dla tych rozważań stanowi mit Sybiru, dla którego punktem odniesienia są doświadczenia Polaków na zesłaniu na Syberii w XIX w. oraz losy represjonowanych w latach czterdziestych XX w. W artykule zwrócono więc uwagę na to, że mit Sybiru, rozumiany jako swoiste „miejsce pamięci” Polaków w XIX i XX w., konstruowany był przez wiele czynników. Obok twórczości literackiej polskich romantyków oraz dzieł artystów malarzy (np. A. Sochaczewskiego) zasadniczą rolę odegrała XIX-wieczna literatura pamiątnikarska (np. J. Glaubicz Sabińskiego, E. Felińskiej, A. Januszkiewicz, G. Zielińskiego, A. Gillera i wielu innych) oraz historiografia z dziełami takich historyków, jak Z. Librowicz i M. Janik. To w ich twórczości historycznej i wspomnieniowej utrwalił się przekaz wyobraźniowy Syberii, m.in. jako „ziemi przeklętej”, „ziemi milczenia i zgrozy” oraz „lodowego piekła”, które w konsekwencji konstruowały wyobraźniowy przekaz Sybiru. Istotną rolę w tworzeniu mitu Sybiru odegrali także polscy XIX-wieczni badacze Syberii, m.in.: B. Dybowski, J. Czernski i A. Czekanowski, którym poświęcono odrębne miejsce. W artykule uwagę skoncentrowano więc przede wszystkim na charakterystyce XIX-wiecznego mitu Sybiru, przy szer-

* Artykuł został przygotowany w ramach projektu NPRH Umowa nr 0098/NPRH3/H12/82/2014 pt.: „Polscy zesłańcy na Syberii Zachodniej w drugiej połowie XVIII wieku – XIX wieku w oczach Rosjan i ludności syberyjskiej”.

szym odwołaniu się do przykładów doświadczeń Polaków z okresu rosyjskich represji z lat II wojny światowej oraz współczesnych wyobrażeń na temat losów Polaków na Syberii, czego uosobieniem jest dzisiaj idea Muzeum Pamięci Sybiru w Białymstoku.

Słowa kluczowe: mity, Sybir, pamięć zbiorowa, Sybiracy, pamiętniki polskie XIX–XX w.

Mit Sybiru należy do kategorii pojęciowych mocno utrwalonych w polskiej świadomości i społecznej wyobraźni. Obecny w różnych przestrzeniach: pamięci, polityki, historiografii, funkcjonuje obok pojęcia/razem z pojęciem „Syberia”, stanowiąc w pewnym sensie jej metaforyczne dopełnienie. Sybir rozumiany jako „krajina zesłań” i „przestrzeń zmitologizowana” posiada wielowarstwową strukturę¹. Z pełnym przekonaniem należy podkreślić, że na jej konstrukcję składają się w równym stopniu zbiorowe i indywidualne doświadczenia zesłańców Polaków oraz wyobrażenia społeczne, jakie wywoływało i wywołuje pojęcie Sybiru. Wydaje się, że wcale nie mniej istotne jest w tym przypadku samo usytuowanie Syberii jako krainy geograficznej². Jej krajoznawczo-etnograficzne opisy, jakie wyszły spod pióra osób, które w różny sposób i w różnym czasie doświadczały Syberii, przyczyniły się do konstruowania mitu Sybiru w społecznym odbiorze. W jakimś stopniu służyły temu również XIX-wieczne opisy podróżnicze, czego przykładem jest książka George’a Kennana, amerykańskiego dziennikarza i podróżnika, pt. *Tent Life in Siberia* (1870)³. Odbiła się ona echem w Europie Zachodniej, znana była wśród polskich czytelników i badaczy dziejów Polaków na Syberii⁴. Korzystała z niej

¹ Na ten temat szerzej zob.: A. Kuczyński, *Mitologizacja polskich dziejów na Syberii. Mit Sybiraka*, w: *Polskie mity polityczne XIX i XX wieku. Kontynuacja*, t. 10, Wrocław 1996; M. Chrostek, *Etos dziewiętnastowiecznych zesłańców*, Wrocław 2008; J. Trynkowski, *Polski Sybir – przestrzeń zmitologizowana. Próba uporządkowania*, „Przegląd Wschodni” 2015, 14, s. 179–192; idem, *Polski Sybir. Zesłańcy i ich życie. Narodziny mitu*, do druku przygotowała W. Śliwowska, przedmową opatrzyli W. Caban i W. Śliwowska, Warszawa 2017, *passim*.

² W literaturze przedmiotu zwraca się uwagę na zasadnicze rozróżnienie pojęcia Sybiru jako „krajiny zesłania”, która nie ma oznaczonych granic, od Syberii jako krainy geograficznej, biorąc przy tym pod uwagę zmieniające się historyczne rozumienie tego terminu, o wiele szersze terytorialnie dla XIX w. niż przyjmuje się to współcześnie. Szerzej na ten temat zob.: J. Trynkowski, *Polski Sybir*, s. 179–192; F. Nowiński, *Polacy i Syberia. Historia i współczesność*, w: *Sybiracy. Martyrologia Polaków na Wschodzie*, red. A. Wirski, Koszalin 2000, s. 20–21.

³ M. Filipowicz, *Amerikanin odkrywa Syberię i Sybir. Zapomniany George Kennan*, w: *Zesłańcy postyczniowi w Imperium Rosyjskim. Studia dedykowane profesor Wiktorii Śliwowskiej*, red. E. Niebelski, Lublin–Warszawa 2008, s. 295–300.

⁴ O popularności dzieła G. Kennana wspominał m.in. Jan Siwiński w swoim pamiętniku: *Katorżnik czyli Pamiętniki Sybiraka*, Kraków 1905, s. 5, gdzie podkreślał: „Widząc z jaką ciekawością społeczeństwo nasze czytało opis o Syberii podróżnika i turysty Kennana, nabrałem otuchy i postanowiłem ogłosić wszystkie te wrażenia, których doznałem od dnia dostania się do niewoli pod Ratajami w roku 1864, aż do powrotu mego z Syberii w roku 1869”.

m.in. Maria Bruchnalska, opisując zesłańcze losy kobiet w XIX stuleciu w klasycznym już dzisiaj dziele: *Ciche bohaterki. Udział kobiet w powstaniu styczniowym* (1933)⁵. W konsekwencji publikacja G. Kennana doczekała się na przełomie XIX i XX w. kilku różnych wydań w lwowskich i warszawskich oficynach wydawniczych⁶.

Sybir jako „przestrzeń zmitologizowaną” wypełniały nazwy geograficzne miejsc zsyłki – swoiste „miejsca pamięci” (w ujęciu Pierre’a Nory) czy „semiofory” (w ujęciu Krzysztofa Pomiana) odsyłające do rzeczywistych doświadczeń osób zesłanych, jak również do zespołu wyobrażeń na ich temat. Na taką właśnie symboliczną wymowę miejsc zesłania wskazuje choćby opis Zabajkala z lat pięćdziesiątych XIX w., autorstwa Agatona Gillera (1831–1887), zesłańca, członka Rządu Narodowego w powstaniu styczniowym i „pierwszego historyka syberyjskiej Polonii”⁷: „Zabajkale jest krainą deportacji; wznosi się tu mnóstwo polskich grobów. Każdy rok od stu lat prawie składa tutaj jakieś polskie wspomnienie”⁸. W innym miejscu autor podkreśla, że „[...] na dwóch cmentarzach w Irkucku znajdują się groby polskie. **Ludzie co w nich z twarzą zwróconą do Polski spoczywają** (podkr. L.M.-B.), zasłużyli na pośmiertne wspomnienie”⁹.

W charakterystyce mitu Sybiru uwagę zwraca z pewnością jego wielowarstwowość. Myślę, że trudno jest rozgraniczyć, na ile i w jakim stopniu na ostatecznym jego kształcie zaważyły poszczególne komponenty. Dokonując pewnej ich kategoryzacji, istotne wydają się przekonania o antynomii cywilizacyjnej Wschodu i Zachodu, często eksponowane w XIX-wiecznej i XX-wiecznej myśli historycznej i politycznej¹⁰. Mit Sybiru budowało obecne przecież na kartach pamiętników i wspomnień, bez względu zresztą na czas ich powstania, przeświadczenie o historycznej antynomii Polski i Rosji, przekonanie o podwójnej odrębności Syberii i Rosji od przestrzeni europejskiej, ale także odrębności samej Syberii od

⁵ Świadczą o tym notatki bibliograficzne znajdujące się w spuściźnie M. Bruchnalskiej. Szerzej zob.: L. Michalska-Bracha, *Między pamięcią a historiografią. Lwowskie debaty o powstaniu styczniowym 1864–1939*, Kielce 2011, s. 205–297.

⁶ Por. m.in.: J. Kennan, *Syberya*, przeł. aut. *Wspomnień więźnia* [Florian Bogdanowicz], Lwów 1890; wyd. 3 – Lwów 1891; seria druga, wyd. 2 – Lwów 1892; wyd. 4 – Lwów 1895; seria druga, wyd. 3 – Lwów 1896; seria trzecia, wyd. 2 – Lwów 1893; seria trzecia, wyd. 3 – Lwów 1897; część 4, przeł. K.Ł. [Karol Łaganowski] z przedmową Z. Dębickiego, Warszawa 1907.

⁷ J. Fiećko, *Rosja, Polska i misja zesłańców. Syberyjska twórczość Agatona Gillera*, Poznań 1997, *passim*.

⁸ A. Giller, *Opisanie Zabajkalskiej krainy w Syberii*, t. 1, Lipsk 1867, s. X.

⁹ Idem, *Groby polskie w Irkucku*, Kraków 1864, s. 3.

¹⁰ A. Wierzbicki, *Wschód – Zachód w koncepcjach dziejów Polski. Z dziejów polskiej myśli historycznej w dobie porzbirowej*, Warszawa 1984, *passim*.

kultury rosyjskiej¹¹. W pewnym stopniu koresponduje z tym wspomnieniem Krzysztofa Pomiana, wybitnego filozofa i historyka, dla którego sowieckie represje z lat czterdziestych XX w. stały się częścią rodzinnych i osobistych doświadczeń:

Europę spotkałem po raz pierwszy w kwietniu lub maju 1946. Skład wagonów bydłych – lecz dostosowanych do przewozu ludzi – przekraczał Wołgę w drodze z północnego Kazachstanu. [...] Ktoś powiedział „wreszcie jesteśmy w Europie”. I zrozumiałem, że przekroczyliśmy rzeczywistą granicę, choć od znacznie trudniejszej do przebycia granicy ZSRR dzieliło nas jeszcze wiele dni drogi¹².

Cywilizacyjna antynomia Wschodu i Zachodu obecna w polskiej myśli historycznej XIX stulecia należała, choć na innym poziomie, do często eksponowanych również w zesłańczej literaturze pamiętnikarskiej i to nie tylko tej XIX-wiecznej. Jej wyrazem była choćby metaforyczna funkcja słupa granicznego na Uralu – symbolu wyznaczającego granicę Syberii – utrwalonego w *Pożegnaniu Europy*, malarskiej wizji Aleksandra Sochaczewskiego, studenta Szkoły Sztuk Pięknych w Warszawie zesłanego do Usola¹³. Nawiązywał do tego również w swoim pamiętniku Kornel Zielonka, powstaniec 1863 r., skazany na „osiedlenie w odległych miejscach Syberii”¹⁴. Opisuując wygląd słupa granicznego usytuowanego pomiędzy Europą i Azją oraz narosłe wokół niego silne emocje i przeżycia, podkreślał:

Słup ten, murowany, czworograniasty, 5–6 metrów wysoki, z jednej strony herbem guberni permskiej a z drugiej tobołskiej azjatyckiej oznaczony. Tu pogranicze Syberii. [...] A ten słup? – to świadek przesuwających się obok niego tylu istot nieszczęśliwych z szarpającym ich bólem – tym towarzyszem im nieodstępnym. On jest świadkiem łez z oczu tu płynących skazańcom za tym, co ukochali a daleko zostawili – a niejednemu słabszemu męskością i nad dołą swą nieszczęsną ronionych... I dziwne! Dlaczego właśnie tu te ciężkie, rzewne i smutne myśli do mózgu i serca tłoczą się? To widok tego słupa sprawia! On podsuwa skazanemu pytanie, czy wróci kiedy do kraju swojego i swoich?¹⁵.

¹¹ J. Trynkowski, *Polski Sybir*, s. 186–187.

¹² K. Pomian, *Przedmowa*, w: *Europa i jej narody*, Gdańsk 2004, s. 7.

¹³ H. Boczek, *Biografia artysty*, w: *Aleksander Sochaczewski (1843–1923), malarz syberyjskiej katorgi (życie, twórczość i dzieje kolekcji)*, oprac. H. Boczek, B. Meller, Warszawa 1993, s. 11–31; B. Pokorska, *Aleksander Sochaczewski i jego malarski reportaż z zesłania*, „Zesłaniec” 2010, 43, s. 19–40.

¹⁴ M. Micińska, *Galicjanie – zesłańcy po powstaniu styczniowym*, Warszawa 2004, s. 880; Ł. Wołczyk, *Kornela i Ludwika Zielonków droga na Syberię. Rosja w oczach zesłańców postyczniowych*, „Studia z Historii Społeczno-Gospodarczej XIX i XX wieku” 2017, 17, s. 155–164.

¹⁵ K. Zielonka, *Wspomnienia z powstania 1863 roku i z życia na wygnaniu w Syberii*, Lwów 1913, s. 56.

Przekroczenie tej symbolicznej granicy dzielącej dwa światy, tj. „Europy ucywilizowanej” i „Azji dzikiej, barbarzyńskiej” utrwalił w pamięci również inny z zesłańców. Jan Siwiński, skazany za uczestnictwo w powstaniu 1863 r. na ciężkie roboty w kopalniach Nerczyńskich, na kartach wydanego drukiem w 1905 r. pamiętnika opisywał z charakterystyczną dla siebie drobiazgowością drogę na Sybir:

Mało jest miejscowości na tym Bożym świecie, które by były świadkami tylu łez wylanych, tylu westchnień, tylu rozdzierających serce i dusze scen okropnych, desperackich zawodzeń i lamentów jednych – a uciechy, szczęścia i radości – drugich! Tu dwa przeciwieństwa, dwa światy panują: świat bóleści i świat rozkoszy, świat smutków i świat radości, świat nadziei i świat zwątpienia – życia lub śmierci – zmartwychwstania lub grobu!¹⁶

W ten sposób skontrastowane kategorie pojęciowe Zachodu i Wschodu przyjmowały w XIX-wiecznej literaturze pamiętnikarskiej szczególnie charakter i uniwersalny wymiar, w którym tzw. sprawa polska, idea naroduwa wpisana została w bardziej ogólną w swej wymowie walkę pomiędzy cywilizowaną Europą i barbarzyńską Rosją.

W dotychczasowej historiografii na temat mitu Sybiru wypowiediano się niejednokrotnie i literatura przedmiotu na ten temat jest bardzo bogata. Do stanu badań dużo wniosły prace Zofii Trojanowiczowej, Wiktorii Śliwowskiej, Jana Trynkowskiego, Antoniego Kuczyńskiego, Jerzego Fiecki i wielu innych autorów¹⁷. Z jednej strony mit Sybiru stawał się więc przedmiotem odrębnych naukowych studiów, z drugiej zaś w naturalny wręcz sposób integralną częścią tych badań, w których podejmowano problematykę losów Polaków na zesłaniu w XIX stuleciu czy obecności Sybiru w polskich biografiiach z lat II wojny światowej. Mimo dość pokaznego stanu badań oraz prób uporządkowania i systematyzacji dotychczasowych ustaleń, pytanie o mit Sybiru wydaje się nadal aktualnym i atrakcyjnym poznawczo zagadnieniem badawczym.

Ramy interpretacyjne w rozważaniach nad mitem Sybiru wyznaczają obecne we współczesnej humanistyce definicje pojęcia mitu, jako określonych konstrukcji narracyjnych i interpretacyjnych oraz zespołu wyobrażeń społecznych, które podlegają oddziaływaniom prądów światopoglądowo-

¹⁶ J. Siwiński, *op. cit.*, s. 45–46.

¹⁷ Zob. m.in.: Z. Trojanowiczowa, *Sybir romantyków*, Kraków 1982; A. Brus, E. Kaczyńska, W. Śliwowska, *Zesłanie i katorga na Syberii w dziejach Polaków 1815–1914*, Warszawa 1992; J. Fiecko, *op. cit.*; W. Śliwowska, *Ucieczki z Sybiru*, Warszawa 2005; eadem, *Polski Sybir. Mity i rzeczywistość*, w: *Sybir. Wsiedlenia – losy – świadectwa*, red. J. Ławski, S. Trzeciakowska, Ł. Zabielski, Białystok 2013, s. 3–78; eadem, *Polski Sybir*, „Kwartalnik Polonicum” 2007, 3, s. 7–20.

wych i ideologicznych¹⁸. W badaniach tych konieczne są także odniesienia do studiów Krzysztofa Pomiana nad kulturą pamięci¹⁹. Nie zagłębiając się jednak w rozważania teoretyczne, które posiadają już ugruntowaną literaturę przedmiotu i stanowią dla mnie inspirację do dalszych badań, chciałam skoncentrować uwagę na wielopłaszczyznowej podstawie badań nad mitem Sybiru, a przy tym na wytypowaniu zasadniczych jego komponentów²⁰.

W badaniach tych, poza już wymienioną antynomią Zachodu i Wschodu, uwagę zwraca w pierwszym rzędzie kontekst historyczności. Mit Sybiru mocno zakorzeniony w polskiej świadomości zbiorowej na przestrzeni XIX–XX w. podlegał silnemu oddziaływaniu historycznych uwarunkowań, wpływowi ideologii i polityki. Analiza funkcjonowania tego mitu w tzw. długim trwaniu uzasadnia nie tylko jego trwałość i ciągłość, ale także zauważalne przewartościowania i poszerzanie znaczeniowego kontekstu zarysowujące się szczególnie wyraźnie, jeśli na jednej osi interpretacyjnej zestawimy ze sobą XIX-wieczne postrzeganie Sybiru z tym doświadczanym przez generację II wojny światowej. W sensie ogólnym mit Sybiru ukształtowany w XIX w. stał się podstawą i fundamentem dla późniejszego wyobrażenia Sybiru z czasów sowieckich deportacji, a przy tym jego bardzo ważną częścią. To jest dość istotne założenie badawcze. XIX-wieczne dziedzictwo mitu Sybiru w pewnym sensie pełniło bowiem rolę „mitu założycielskiego” dla całego zespołu późniejszych chronologicznie doświadczeń i wyobrażeń Sybiru. Do takiego rozumienia tego mitu – jako swoistego miejsca pamięci zesłańczych doświadczeń Polaków na przestrzeni XVIII–XX stulecia, aż po deportację z lat II wojny światowej – nawiązuje realizowana aktualnie idea Muzeum Pamięci Sybiru w Białymstoku²¹.

Jednak próba szczegółowego odczytania mitu Sybiru w historycznych uwarunkowaniach lat II wojny światowej i czasów powojennych wska-

¹⁸ Por.: G. Markiewicz, *Rozważania wstępne nad pojęciem mitu historycznego*, w: *Polska myśl polityczna XIX i XX wieku*, t. 9: *Polskie mity polityczne XIX i XX wieku*, red. W. Wrzesiński, Wrocław 1994; M. Woźniak, *Doświadczenie historii. Kulturowy i społeczny wymiar mitu rewolucji*, Lublin 2003.

¹⁹ K. Pomian, *Historia. Nauka wobec pamięci*, Lublin 2006, *passim*.

²⁰ Por. również: W. Caban, L. Michalska-Bracha, *Polscy zesłańcy na Syberii Zachodniej w latach 60.–90. XIX wieku. Między mitem a rzeczywistością*, „*Studia z Historii Społeczno-Gospodarczej XIX i XX wieku*” 2017, 17, s. 23–41.

²¹ R. Sadowski, *O idei Muzeum*, w: *Sybir. Wysiedlenia – losy – świadectwa*, s. 27–28; S. Trzeciakowska, *Ocalić od zapomnienia – o projekcie Muzeum Pamięci Sybiru w Białymstoku*, w: *ibidem*, s. 45–52; W. Śleszyński, *Pamięć o powstaniu zabajkalskim 1866 roku. Forma upamiętnienia powstania zabajkalskiego w ramach powstającego w Białymstoku Muzeum Pamięci Sybiru*, „*Studia z Historii Społeczno-Gospodarczej XIX i XX wieku*” 2017, 17, s. 103–111.

zuje na pewne odmienności i różnicowanie w jego obrębie, wynikające z poszerzania jego znaczeniowego kontekstu. Słusznie zauważył Jan Trynkowski, pisząc, że „choć sowiecki, stalinowski system represji, nie jest w sposób oczywisty kontynuacją systemu represyjnego «carskiego», wiele elementów mitu ukształtowanego w XIX w. okazało się trwałych w odniesieniu do «imperium Gułagu»”²². Nawiązując do tej kwestii, inny z badaczy problematyki sowieckich doświadczeń Sybiru, stwierdził, że „Dwudziestowieczny dom niewoli od Sybiru romantyków zasadniczo różni nie tylko warunki, nie tylko nieporównywalna skala terroru, różniła także geografia. W l. 40–50. XX w. zsyłano w inne miejsca, a niejednokrotnie o tych XIX-wiecznych, jak Nerczyńsk nawet nie słyszano”²³. W konsekwencji mit Sybiru cechuje pewna niejednorodność – z jednej strony trwałość i ciągłość wyobrażeń społecznych, z drugiej zaś zauważalne różnicowanie poszczególnych jego komponentów i uwarunkowanych historycznie zesańszych doświadczeń Polaków.

Dla ostatecznego kształtu mitu Sybiru nie bez znaczenia jest kontekst historiograficzny oraz pamięciowy. Pozostają one w ścisłym związku z kontekstem tożsamościowym. To niejednokrotnie właśnie wokół indywidualnych i zbiorowych zesańszych doświadczeń Polaków kształtowała się tożsamość narodowa, szczególnie w tych okresach, w których rosło naturalne zapotrzebowanie na czynniki identyfikujące i legitymizujące społeczne postawy o niepodległościowych konotacjach, tj. w czasach niewoli, czy w okresie PRL, kiedy mit Sybiru funkcjonował w tzw. drugim obiegu, to znaczy poza oficjalną pamięcią. Dużo racji, jeśli chodzi o te jego funkcje miał Michał Janik, który na kartach wydanych w 1928 r. *Dziejów Polaków na Syberii* stwierdzał, odnosząc się do realiów narodowej niewoli w XIX w., że okres syberyjskiego wygnania służył podtrzymywaniu pamięci o Polsce w całej ówczesnej Europie, a informacje na ten temat zamieszczane w europejskiej prasie miały przypominać, że „Polska jest ofiarą despotyzmu jako obrońicielka wolności i demokracji”²⁴. Na tym przykładzie widoczne staje się znaczenie, związanej z wcześniej już wspomnianą antynomią Wschodu i Zachodu, koncepcji rozpatrywania dziejów narodowych w kategoriach przedmurza chrześcijaństwa i misji cywilizacyjnej na Wschodzie.

Ważne wydaje się w tym miejscu pytanie o początki mitu Sybiru i etapy jego kształtowania na przestrzeni XIX–XX stulecia. Źródłem mitotwórczego

²² J. Trynkowski, *Polski Sybir*, s. 183.

²³ T. Sucharski, „Dom niewoli”, czyli Sybir. O kreacji przestrzeni w literaturze doświadczenia sowieckiego, w: *Sybir. Wysiedlenia – losy – świadectwa*, s. 487–516.

²⁴ M. Janik, *Dzieje Polaków na Syberii*, Kraków 1928, s. 402.

oddziaływania należy się doszukiwać w twórczości polskich romantyków okresu międzypowstaniowego. Sybir widziany jako *piekło Dantego*, jako zło absolutne znajduje odzwierciedlenie w twórczości m.in. Adama Mickiewicza czy Juliusza Słowackiego, co znakomicie zresztą zinterpretowała Zofia Trojanowiczowa, reasumując, że „polski Sybir przeżywany był jako miejsce ładu moralnego, realizowania się w cierpieniu ludzkiej i narodowej wspólnoty [...] jak żadne inne miejsce na świecie Sybir potwierdzał zapowiedź przyszedłego zmartwychwstania narodu”²⁵. Literatura romantyczna miała w tym względzie wiele do powiedzenia, jednak wydaje się, że mit Sybiru w zbiorowej pamięci Polaków w równym stopniu ukształtowała XIX-wieczna zesłańcza literatura pamiętnikarska. Jej przykłady można liczyć na dziesiątki tytułów wydawniczych, uzupełnianych przez inne typy źródeł historycznych, jak np. listy z zesłania i inne formy relacji dokumentujących wizerunek Sybiru jako miejsca zesłania, w tym m.in. malarstwo Aleksandra Sochaczewskiego, Antoniego Kozakiewicza, Witolda Pruszkowskiego, Jacka Malczewskiego. Choć mit Sybiru zaczął się tworzyć wraz z zesłaniami Polaków z drugiej połowy XVIII stulecia (po konfederacji barskiej i powstaniu kościuszkowskim), a następnie w czasach zsyłek po powstaniu listopadowym i międzypowstaniowych spiskach, to w zasadniczej swojej części utrwalił się z pewnością w dobie powstania styczniowego.

Nie sposób w tym miejscu omówić całej polskiej literatury zesłańczej, niemniej jednak warto zwrócić uwagę na kilka wybranych przykładów. Do ważnych dokumentów historycznych zsyłki Polaków w XIX stuleciu należy z pewnością dziennik syberyjski Juliana Glaubicz Sabińskiego, kornarszczyka, przekazującego opis zesłańczych realiów z lat 1838–1857²⁶. Istotne znaczenie dla niniejszych rozważań mają wspomnienia i relacje autorstwa Ewy Felińskiej, Adolfa Januskiewicza, Rufina Piotrowskiego, Gustawa Zielińskiego, Agatona Gillera, Jakuba Gieysztor, Henryka Wiercieńskiego, Waława Lasockiego, Włodzimierza Czetwertyńskiego, Mariana Dubieckiego, Benedykta Dybowskiego i wielu innych²⁷. Lista ta

²⁵ Z. Trojanowiczowa, *op. cit.*, s. 95; W. Toruń, *Syberia Słowackiego. Próba tematologicznej syntezy*, w: *Syberyjskie przestrzenie intymne*, red. M. Król, M. Łukaszuk, Lublin 2016, s. 9–34.

²⁶ J. Trynkowski, *Przedmowa*, w: J. Glaubicz Sabiński, *Dziennik syberyjski*, Warszawa 2009, s. 5–42.

²⁷ E. Felińska, *Wspomnienia z podróży do Syberii, pobytu w Berezowie i w Saratowie*, t. 1–3, Wilno 1852–1853; *Żywot Adolfa Januskiewicza i jego listy ze stepów kirgiskich*, Berlin–Poznań 1861; *Gustaw Zieliński. Kirgiz i inne poezje*, oprac. J. Odrowąż-Pieniążek, Warszawa 1956; A. Giller, *Z wygnania*, Lwów 1870; J. Gieysztor, *Pamiętniki z lat 1857–1865*, poprzedzone wspomnieniami osobistymi prof. T. Korzona, t. 1–2, Wilno 1913; W. Śliwowska, *Syberia w życiu i pamięci Gieysztorów – zesłańców postyczniowych*, Warszawa 2000; W. Lasocki, *Wspomnienia z mojego życia*, t. 2, do druku przygot. M. Janik, F. Kopera, Kraków 1934;

nie ma charakteru zamkniętego, a zsyłkowa literatura pamiętnikarska dotyczy również doświadczeń zesłańczych działaczy kółek socjalistycznych i rewolucyjnych, a wreszcie też losów Polaków deportowanych w głąb ZSRR w latach czterdziestych XX w.²⁸ Wizerunek Sybiru, jaki został wykreowany na kanwie całej tej literatury, pełni w konsekwencji funkcję uniwersalnej metafory o mocnym kontekście martyrologicznym.

Kreacji mitu Sybiru służył w sposób szczególny język opisu doświadczeń zesłańczych, który na kartach literatury pięknej, relacji i wspomnień utrwalił określony obraz Sybiru jako miejsca wygnania silnie nacechowanego emocjonalnie. Mit ten budowany był więc przez synonimiczne określenia: *ziemia przeklęta; ziemia milczenia i zgrozy; lodowe piekło; piekło Dantego; beznadziejne piekło ziemskie w pustynnej krainie wiecznego mrozu, lodu i śniegu; największe więzienie świata bez dachu; kraina deportacji; ziemia nieludzka; dom niewoli*. Punktem odniesienia dla tych rozważań staje się relacja Wacława Lasockiego (1837–1921), lekarza i uczestnika powstania styczniowego, który opisując po latach swoją podróż na zesłanie do Usola, wyraźnie nawiązywał do wspomnianej wyżej metafory *piekła ziemskiego*:

Gdy zmierzę myślą wszystkie okropności, opiewane przez Dantego w jego podróżach fantastycznych po piekło, gdy dodam barwne a często tendencyjne opisy inkwizycji tudzież barbarzyństwa wojen, wszystkie one, chociaż daleko silniej działające na wyobraźnię, błedną wszakże chwilami w porównaniu z tymi ciągłymi codziennymi udręczeniami, lata nieraz całe trwającymi, jakich doświadcza więzień stanu, odbywający etapami podróż wspólnie z kryminalistami. Aby dać o tym choć słabe wyobrażenie, zwracam uwagę na warunki, w jakich się z przerwami znajdowałem wraz z moją żoną, dobrowolnie mi towarzyszącą w podróży²⁹.

Odwołanie do metafory Sybiru jako *otchłani piekielnej* oraz *piekła Dantego* odnajdujemy również na kartach pamiętnika Kornela Zielonki i Jana Siwińskiego³⁰. Ten ostatni z wymienionych zesłańców zapisał na kartach pamiętnika, że „Dante, w swej nieśmiertelnej, boskiej komedii opisał nam piekło w całej okropności, zapomniał jednak dodać, że droga przez piekło, to jest właśnie owa droga etapem przez Sybir!”³¹.

W. Czetwertyński, *Na wozie i pod wozem (1837–1917). Wspomnienia z lat ubiegłych wnukom i wnuczkom opowiedziane*, oprac. S. Wasylewski, Poznań 1939; M. Dubiecki, *Podróż do puszczy północny i na stępy Kipczaku (Ułamki ze wspomnień wygnańca z r. 1861–1862)*, „Przegląd Powszechny” 1891, 29–31; idem, *Wigilia w domu niewoli*, „Nowa Reforma” 1917, 592, s. 1–2; *Pamiętnik dra Benedykta Dybowskiego od roku 1862 zacząwszy do roku 1878*, Lwów 1930.

²⁸ Por. m.in.: H. Kierska, *Kędy kazachski step. Dziennik deportowanej 1939–1946*, Wrocław 2009 oraz inne publikacje wydane w ramach „Biblioteki Zesłańca”.

²⁹ W. Lasocki, *op. cit.*, s. 12.

³⁰ Ł. Wołczyk, *op. cit.*, s. 162; J. Siwiński, *op. cit.*, s. 48.

³¹ Idem, *op. cit.*, s. 53.

W literaturze pamiętnikarskiej odnajdujemy wiele przykładów, w których opisy niekiedy trudnych klimatycznych warunków (uzależnionych od położenia geograficznego miejsca zesłania) nierozzerwalnie wiązały się z martyrologicznym odczuwaniem Sybiru. Lucjan Zawistowski zesłany po powstaniu styczniowym m.in. do Tomaska wspominał, że:

Klimat tam ogólnie nieznośny, gdyż zimą, która trwa tam większą połowę roku, mrozy dochodzą do czterdziestu stopni Réaumura (tj. 50 C), a w guberni jenijskiej do pięćdziesięciu stopni, tak że ptactwo w locie marznie; wrony nawet na zimę odlatują na pogranicze Chin [...]. Pokłady złota są na całej przestrzeni Syberii, lecz zwłaszcza dzisiaj najczęściej odkryto kopalni w guberni jenijskiej – w irkuckiej, gdzie sławny Nerczyński, dokąd naszych tysiące rodaków zapędzili i pomordowali w kopalniach³².

O „azjatyckich przestworzach”, „puszczach bezdennych” i ziemi, „która nigdy nie rozmarza”, pisał także przywoływany już w niniejszym artykule Jan Siwiński, pozostając pod nieskrywanym wrażeniem swojej zesłańczej drogi do kopalń Nerczyńskich³³. Porównanie zesłańczych realiów do pustyni odnajdujemy w wypowiedzi księdza Kulwanowskiego, z którym spotkanie opisywał w swoim pamiętniku Edward Pawłowicz zesłany do Ołońca³⁴. Opisy odmiennych od polskich wsi widoków syberyjskich osad w okolicach Tunki, wywołujących uczucia „nieograniczonego smutku” i przynoszących na myśl „obraz nędzy moralnej i materialnej” pozostawił Edward Nowakowski w wydanym w 1875 r. *Wspomnieniu o duchowieństwie polskim znajdującym się na wygnaniu w Syberii i Tunce*³⁵. Podobne wrażenia, jeśli chodzi o wygląd syberyjskich wsi, odniosła Helena Skirmunttowa zesłana w 1863 r. do Tambowa i Kirsanowa³⁶.

Nie są to oczywiście przypadki odosobnione. Podobnymi sformułowaniami i opisami operowała także historiografia, czego przykładem są klasyczne już dziś dzieła Zygmunta Librowicza – *Polacy w Syberii* (1884) i Michała Janika – *Dzieje Polaków na Syberii* (1928). To w tym ostatnim z wymienionych znalazły miejsce przemyślenia autora, że Syberia „na sam swój dźwięk nasuwa przed oczy myśli obraz jakiegoś beznadziejnego piekła ziemskiego w pustynnej krainie wiecznego mrozu, lodu i śniegu”³⁷. Do opisu „odległych przestrzeni sybirskich” odwoływał się

³² L. Zawistowski, *Pamiętnik wygnańca z roku 1863*, oprac. W. i M. Wójcikowie, wstęp W. Caban, Kielce 2015, s. 43–44.

³³ J. Siwiński, *op. cit.*, s. 46.

³⁴ E. Pawłowicz, *Wspomnienia. Nowogródek – więzienie – wygnanie*, Lwów 1887, s. 53. Por. również: *Na nieznanne losy. Między Ołońcem a Jadraniem. Dwa pamiętniki z zesłania po powstaniu styczniowym*, oprac. A. Brus, Warszawa 1999, s. 48–49.

³⁵ E. Niebelski, *Tunka. Syberyjskie losy księży zesłańców 1863 roku*, Wrocław 2011, s. 206.

³⁶ *Z życia Litwinki 1827–1874*, z listów i notatek złożył B. Zaleski, Poznań 1876, s. 197, 199.

³⁷ M. Janik, *op. cit.*, s. 1.

w okresie międzywojennym lwowski publicysta i badacz powstania styczniowego, Aleksander Medyński, przywołując obraz Sybiru, w którym „na tysięcznych rzeszach wygnańców kierujących z utęsknieniem wzrok w stronę ojczystej ziemi, kładł się ciężkim brzemieniem głód, chłód, brud, moralna udreka, i tępy despotyzm ludzi bez serca i względów ludzkich”³⁸.

Często niesprzyjające i trudne warunki klimatyczne, a z drugiej strony tajemniczość, inność i piękno nieznaney dotychczas zesłańcom syberyjskiej przyrody wpływały w sposób zasadniczy na wyobrażenia o Syberii w społecznym odbiorze na przestrzeni XIX w. i pierwszych dziesięcioleci XX stulecia. Nastroje te potęgowane były uczuciami tęsknoty za opuszczonym krajem, rodziną i bliskimi, a same opisy krajobrazu, tak częste w zesłańczej literaturze pamiętnikarskiej, wyrażały skrywane emocje, a przy tym odzwierciedlały stan ducha autorów pamiętników i wspomnień³⁹. Były też próbą oswojenia doświadczanej przestrzeni. Ten model postrzegania Syberii należał z pewnością do stałych, o dużym stopniu trwałości, komponentów mitu Sybiru. Wizerunek Syberii jako krainy „tajemnic, gdzie piękno przyrody niesie ze sobą strach”, znajduje wreszcie odzwierciedlenie w udostępnionym *online* 26 czerwca 2017 r. filmie promującym ideę Muzeum Pamięci Sybiru w Białymstoku, które stać się ma swoistą opowieścią o losach Polaków zesłanych i deportowanych na Sybir w XIX–XX w.⁴⁰

Wspomniane dotychczas czynniki współtworzące mit Sybiru nie wyczerpują w całości tego zagadnienia. Ważne stają się pytania o rolę, jaką odegrały w jego kształtowaniu wyobrażenia Sybiru wykreowane przez osoby, które w sposób bezpośredni nie doświadczyły zesłania, nie udały się też na zesłanie, towarzysząc swoim bliskim, ale pozostały w kraju i swój obraz krainy zesłania budowały w oderwaniu od realiów zesłańczej codzienności, na podstawie literatury pięknej, pamiętników oraz podlegających cenzurze listów bliskich z zesłania. To dość istotne, ponieważ spora część tego mitu kształtowała się właśnie w kraju, w gronie osób bliskich zesłańcom oraz ich rodzin, dla których Sybir pozostał wyłącznie przestrzenią wyobrażoną.

XIX-wieczny mit Sybiru o zdecydowanie silnej martyrologicznej wymowie miał jednak także nieco odmienny wizerunek. Doświadczenie Syberii, obok martyrologii, nostalgii i cierpienia, kształtowane było w jakimś

³⁸ A. Medyński, *Lwów opiekunem Sybiraków*, Lwów 1936, s. 6.

³⁹ J. Trynkowski, *Polskie krajobrazy Sybiru*, w: idem, *Polski Sybir. Zesłańcy i ich życie*, s. 19–27.

⁴⁰ Film promujący Muzeum Pamięci Sybiru, <https://www.youtube.com/watch?v=qXBjvW2cNsk> [dostęp: 10 XII 2017].

stopniu przez tzw. dobrowolne osadnictwo wiejskie z drugiej połowy XIX i pierwszych lat XX stulecia. Choć w tym przypadku mamy do czynienia z zupełnie innym rodzajem doświadczenia Syberii, to jednak i ono wpisywało się w konsekwencji w generalny jej obraz w zbiorowej wyobraźni⁴¹. Przede wszystkim jednak na konstrukcji mitu zaważył niezwykle istotny wkład polskich zesłańców w rozwój cywilizacyjny i gospodarczy Syberii⁴². Wspominał o tym A. Giller, który przy okazji opisów Zabajkala podkreślał, że „są Polacy urzędnicy pod każdym względem zasługujący na szacunek narodu, którzy godnie reprezentują charakter Polski i pożytecznie działają dla oświaty i cywilizacji tych krain”⁴³. Najlepszym przykładem była jednak działalność naukowa polskich przyrodników, geologów, etnografów – badaczy Syberii: Benedykta Dybowskiego, Jana Czerskiego, Aleksandra Czekanowskiego, Bronisława Piłsudskiego, o których pamięć trwa do dzisiaj na terenie Syberii, zachowana choćby w postaci nazw geograficznych (Góry Czekanowskiego, Góry Czerskiego, Góra Dybowskiego)⁴⁴. Jak podkreślił Antoni Kuczyński, pisząc o tym nie tylko martyrologicznym obliczu mitu Sybiru, „polska obecność na Syberii to nie tylko żałobny całun, lecz kulturotwórczy i gospodarczy wkład w jej rozwój. Jeśli w to uwierzemy zblednie ów katorżniczy mit naszych związków z tą krainą”⁴⁵. Co istotne, próbę częściowego zdekodowania wspomnianego mitu katorżnika podjął m.in. Jan Trynkowski, zderzając realia zesłańcze z wyobrażeniami społecznymi na ich temat i stereotypami⁴⁶. Kulturotwórczy i gospodarczy wkład zesłańców w rozwój Syberii to kolejny kontekst rozważań nad mitem Sybiru i polskim dziedzictwem na tym obszarze, mający oparcie we współczesnych polskorosyjskich badaniach naukowych, ale także w twórczości filmowej, dokumentującej polskie dokonania za Uralem w XIX w.⁴⁷

⁴¹ Problem tzw. dobrowolnego osadnictwa, jednak bez odniesień do problematyki mitu Sybiru, omówił ostatnio: S. Leończyk, *Polskie osadnictwo wiejskie na Syberii w drugiej połowie XIX i na początku XX wieku*, Warszawa 2017.

⁴² *Polacy w nauce, gospodarce i administracji na Syberii w XIX i na początku XX wieku*, red. A. Kuczyński, Wrocław 2007.

⁴³ A. Giller, *Opisanie Zabajkalskiej*, s. 38.

⁴⁴ A. Kuczyński, *Polskie dziedzictwo naukowo-cywilizacyjne na Syberii XIX – początek XX wieku oraz jego współczesna recepcja w Polsce i Rosji*, w: *Polacy w nauce, gospodarce*, s. 685–714.

⁴⁵ Idem, *Mitologizacja polskich dziejów na Syberii. Mit Sybiraka*, w: *Polskie mity polityczne XIX i XX wieku. Kontynuacja*, t. 10, Wrocław 1996, s. 217.

⁴⁶ *Ech, katorżnikiem być. Rozmowa z dr Janem Trynkowskim, autorem przedmowy do „Dziennika syberyjskiego” Juliana Glaubicza Sawickiego*, rozmawiał T. Diatłowicki, <https://www.focus.pl/artykul/ech-katorznikiem-byc> [dostęp: 16 XII 2017].

⁴⁷ A. Kuczyński, *Polskie dziedzictwo*, s. 712. Autor powołuje się na cykl filmowy zrealizowany w 2004 r. pt.: *Polacy na Syberii (Nieprzewidywalna Kamczatka, Bajkalski szlak, Tajemnice stepu, Oddech tajgi, W kraju szamanów, Śladami Bronisława Piłsudskiego, Syberyjskie Ateny, Polscy Rockefellerzy)*.

Pole semantyczne mitu Sybiru wyznaczają i określają zarówno uniwersalne kategorie interpretacyjne, jak i funkcjonujące w jego obrębie tzw. mity „pomniejsze”, a także takie, które choć mają zupełnie odrębny charakter, to w pewnym zakresie korespondują z mitem Sybiru. Jeśli chodzi o te ostatnie z wymienionych, to można do nich zaliczyć mit przedmurza chrześcijaństwa i misji cywilizacyjnej na Wschodzie, obrony wartości religijnych i narodowych, co nawiązuje wprost do wspomnianych już wcześniej poglądów o antynomii Wschodu i Zachodu. Uzasadnieniem takiego postrzegania Syberii przez zesłańców są ich relacje i wspomnienia, a także historiografia. Kontekst misji cywilizacyjnej pojawia się w piśmiennictwie Agatona Gillera, który opisując Zabajkale, zauważył, że:

[...] dotąd mieszka tu dużo Polaków, którzy się wielce przyczynili do oświecenia i ucywilizowania tutejszej krainy. Misją Polski jest praca u siebie i wszędzie: dla wolności, godności, oświaty, samodzielności ludzi i ludów; zobaczymy, jak zagnani falami niewoli, wykonali i wykonywają swą misję w gnieździe Czynghisana⁴⁸.

Nawiązał do tych kwestii przywoływany już kilkakrotnie Aleksander Medyński, podkreślając, że wygnańcy „swe przekonania narodowe wnieśli do aureoli męczeństwa i w wieniec swych czynów szlachetnych wplekli nazwę pionierów kultury zachodniej wśród kazamat i tajg sybirskich”⁴⁹.

Mitem „pomniejszym” współtworzącym mit Sybiru jest także niezwykle istotny mit „cichych bohaterów 1863 roku”, utrwalony w pamięci zbiorowej i historiografii jeszcze przed I wojną światową, a następnie w latach II Rzeczypospolitej za sprawą Marii Bruchnalskiej, lwowskiej publicystki i działaczki społecznych organizacji kobiecych⁵⁰. Ma on wielowarstwową naturę, był bowiem współtworzony w równym stopniu przez doświadczenia kobiet zesłanych za udział lub wspieranie powstania styczniowego, jak i przez przeżycia tych kobiet, które na zesłanie udawały się dobrowolnie razem z mężem czy narzeczonym, niekiedy pod wpływem społecznej presji⁵¹. Przykładów dostarcza tu bogata spuścizna M. Bruchnalskiej,

⁴⁸ A. Giller, *Opisanie Zabajkalskiej*, s. X–XI; J. Trynkowski, *Przedmurze syberyjskie Agatona Gillera*, w: idem, *Polski Sybir. Zesłańcy i ich życie*, s. 228–237; idem, *Agaton Giller i jego Opisanie Zabajkalskiej krainy*, w: *ibidem*, s. 211–227.

⁴⁹ A. Medyński, *op. cit.*, s. 5.

⁵⁰ Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich [dalej: BOssol], Materiały Marii Bruchnalskiej, sygn. 12173/II, 14742/II; Państwowe Archiwum Lwowskiego Obwodu, Maria Bruchnalska – publicystka, działaczka polskiego stowarzyszenia kobiecego (1869–1944), zesp. 1186, inw. 2, sygn. 1–30. Szerzej zob.: L. Michalska-Bracha, *Między pamięcią*, s. 205–298.

⁵¹ W. Śliwowska, *Polska – Syberia. Dwa światy w oczach polskich zesłańców*, w: *Polska a Syberia. Spotkanie dwóch światów*, Łódź 2001, s. 191–200; W. Caban, L. Michalska-Bracha, *Kobiety powstania styczniowego na Syberii. Zesłanki do Usola i Kunguru*, w: *Postawy i aktywność kobiet*

ale także kobieca literatura pamiętnikarska, z której jedynie tytułem przykładu przywołać można m.in. dzienniki Heleny Skirmunttowej, pamiętniki Elżbiety Tabeńskiej, Jadwigi Prendowskiej czy Marii Obuchowskiej-Morzyckiej⁵². W konstruowaniu tego mitu ważny był jednak także sam udział wspomnianej już M. Bruchnalskiej i pytanie o sens, jaki nadawała w przededniu wybuchu Wielkiej Wojny, a następnie w latach II Rzeczypospolitej kwestii kobiecej i doświadczeniom zesłańczym swoich bohaterek.

Podobną funkcję mitów „pomniejszych” pełniły także mit Sybiraka, mit katorżnika i wiele innych. Mit Sybiraka korespondujący z mitem weterana w znacznym stopniu podtrzymywali sami zesłańcy powracający do kraju. Często przyjmowani i odbierani jako bohaterowie, funkcjonowali jako osoby ważne nie tylko w swoim najbliższym otoczeniu. Obdarzani byli z uwagi na swoje doświadczenia życiowe szczególnym szacunkiem. Z tego względu też wypełniali swoistą społeczną funkcję, o czym wzmianki można odnaleźć na kartach wspomnień i pamiętników. Jak napisał Michał Janik: „[...] byli dla duszy polskiej ciągle żywym protestem przeciw pogodzeniu się z niewolą narodu i podtrzymywali w niej potrzebne ognisko świętego buntu”⁵³. Aleksander Medyński podkreślał w latach trzydziestych XX w., że w dziejach Lwowa martyrologia wygnańców zawsze była „przedmiotem czci nadzwyczajnej i głębokiego kultu”⁵⁴. Sybiracy stali się więc w sposób naturalny istotną częścią procesu tworzącego mit Sybiru⁵⁵. Tylko sygnałnie można nadmienić, że jeszcze w końcu XIX w. pojawiła się we Lwowie inicjatywa zorganizowania I Zjazdu Sybiraków, który miał się odbyć 17 września 1894 r., a od lat sześćdziesiątych XIX w. na terenie Lwowa czy Krakowa funkcjonowały stowarzyszenia niosące instytucjonalną pomoc dla powracających do kraju zesłańców, w Warszawie od 1890 r.⁵⁶

w czasie powstania styczniowego 1863–1864, red. T. Kulak, J. Dufrat, M. Piotrowska-Marchewa, Wrocław 2013, s. 163–189.

⁵² BOssol, sygn. 13825/I: Dziennik Heleny Skirmuntt z lat 1863–1867, s. 1–674; E. Tabeńska, *Z doli i niedoli. Wspomnienia wygnanki*, Kraków 1897; J. Prendowska, *Moje wspomnienia*, oprac. E. Kozłowski, K. Olszański, Kraków 1962; *Pamiętniki Marii Morzyckiej-Obuchowskiej, w: Pan Pieńkowski? Da, oni żyli gdzieś. Wołyń, Syberia, Nałęczów, losy ziemiaństwa na podstawie dokumentów rodzinnych*, Stalowa Wola 2012, s. 86–422.

⁵³ M. Janik, *op. cit.*, s. 403.

⁵⁴ A. Medyński, *op. cit.*, s. 5.

⁵⁵ A. Kuczyński, *Mitologizacja polskich*, s. 200.

⁵⁶ Szerzej na ten temat zob.: L. Michalska-Bracha, *Powstanie styczniowe w pamięci zbiorowej społeczeństwa polskiego w okresie zaborów*, Kielce 2003, s. 219–275; eadem, *Weterani 1863 roku w II Rzeczypospolitej – struktury organizacyjne – system opieki*, w: *„Ojczyzna Obrońcy Swemu”*. *Weterani i kombatanci jako problem polityczny i społeczny w Polsce w XX wieku*, red. M. Kornat, M. Kruszyński, T. Osiński, Lublin–Warszawa 2017, s. 57–73.

Kolejne instytucjonalne formy upamiętniania przyniosła II Rzeczpospolita, m.in. powołaniem do życia w 1928 r. Związku Sybiraków⁵⁷, który stawiał sobie za cel działalność na rzecz niepodległej Polski i poparcie dla Józefa Piłsudskiego, określanego metaforycznie „Wielkim Sybirakiem”. Propagowanie przez tę organizację wiedzy o syberyjskich doświadczeniach Polaków w XIX w. miało być rodzajem przestrogi, „że naród, który utraci własne państwo, staje się szybko żebrakiem wśród wolnych narodów”⁵⁸. Ważną rolę w propagowaniu tematyki Sybiru odegrał z pewnością kwartalnik „Sybirak” – organ Zarządu Głównego Związku Sybiraków, ukazujący się w latach 1934–1939⁵⁹. Związek Sybiraków, działający do 1939 r., reaktywowania doczekał się dopiero po kilkudziesięciu latach, tj. w 1988 r., podobnie zresztą jak zjazdy Sybiraków organizowane od 2004 r. Przykładów całkiem współczesnych odniesień do mitu Sybiru czy mitu Sybiraka można przywołać więcej, o czym świadczy ogłoszenie roku 1993 Rokiem Sybiraka czy wreszcie ustanowienie przez Sejm, uchwałą z 27 września 2013 r., 17 września – daty agresji sowieckiej na Polskę z 1939 r. – Dniem Sybiraka.

Problematyka kształtowania się mitu Sybiru wpisuje się w szersze studia dotyczące zagadnienia mitologizacji przeszłości na przestrzeni XIX–XX stulecia. Jest to zagadnienie o charakterze wieloaspektowym, wymagające odwołania się do wielu przejawów kształtowania się mitu Sybiru w tzw. długim trwaniu, pokazujące jego różnorodne konteksty, w tym kontekst historyczności, tożsamościowy, pamięci i historiografii. Punktem odniesienia jest mit Sybiru zakodowany w różnorodnych tekstach kultury, takich jak historiografia i literatura pamiętnikarska. Istotne w tych rozważaniach stają się pytania o trwałość i ciągłość mitu oraz jego przewartościowania i poszerzanie znaczeniowego kontekstu na przestrzeni XIX i XX stulecia, biorąc pod uwagę w głównej mierze zesłańcze doświadczenia Polaków w XIX w. i tylko w wybranych przypadkach zestawiając je z represjami sowieckimi z lat II wojny światowej. Dyskusja na ten temat, podparta dość istotnym przeglądem wypowiedzi historyków – badaczy dziejów Polaków na Syberii, a także charakterystyką głównych czynników konstytuujących mit Sybiru, do których zaliczyłam m.in. XIX-wieczną literaturę pamiętnikarską, stała się dla mnie pretekstem do przedstawienia mitu Sybiru jako pewnej metafory i konstrukcji interpretacyjnej obecnej w wyobraźni społecznej w XIX w., ale także jej niezwykle istotnych późniejszych, XX-wiecznych już, odniesień.

⁵⁷ W. Masiarz, *Związek Sybiraków w Krakowie 1928–1939*, „Zesłaniec” 1996, 10, s. 45–57.

⁵⁸ Cyt za: *ibidem*, s. 47.

⁵⁹ W. Masiarz, *Znaczenie tradycji sybirackiej (analiza treści pisma „Sybirak” 1934–1939)*, „Zesłaniec” 1998, 3, s. 21–40.

BIBLIOGRAFIA (REFERENCES)

Źródła archiwalne

Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich:

Materiały Marii Bruchnalskiej, sygn. 12173/II, 14742/II.

Dziennik Heleny Skirmuntt z lat 1863–1867, sygn. 13825/I.

Państwowe Archiwum Lwowskiego Obwodu:

Maria Bruchnalska – publicystka, działaczka polskiego stowarzyszenia kobiecego (1869–1944), zesp. 1186, inw. 2, sygn. 1–30.

Pamiętniki i wspomnienia

Czetwertyński W., *Na wozie i pod wozem (1837–1917). Wspomnienia z lat ubiegłych wnukom i wnuczkom opowiedziane*, oprac. S. Wasylewski, Poznań 1939.

Dubiecki M., *Podróż do puszczy północy i na stepy Kipczaku (Ułamki ze wspomnień wygnańca z r. 1861–1862)*, „Przegląd Powszechny” 1891, 29–31.

Dubiecki M., *Wigilia w domu niewoli*, „Nowa Reforma” 1917, 592.

Felińska E., *Wspomnienia z podróży do Syberii, pobytu w Berezowie i w Saratowie*, t. 1–3, Wilno 1852–1853.

Gieysztor J., *Pamiętniki z lat 1857–1865, poprzedzone wspomnieniami osobistymi prof. T. Korzona*, t. 1–2, Wilno 1913.

Giller A., *Groby polskie w Irkucku*, Kraków 1864.

Giller A., *Opisanie Zabajkalskiej krainy w Syberii*, t. 1, Lipsk 1867.

Giller A., *Z wygnania*, Lwów 1870.

Glaubicz Sabiński J., *Dziennik syberyjski*, Warszawa 2009.

Kennan J., *Syberya*, przeł. aut. *Wspomnień więźnia* [Florian Bogdanowicz], Lwów 1890 (wyd. 3 – Lwów 1891; seria druga, wyd. 2 – Lwów 1892; wyd. 4 – Lwów 1895; seria druga, wyd. 3 – Lwów 1896; seria trzecia, wyd. 2 – Lwów 1893; seria trzecia, wyd. 3 – Lwów 1897; część 4, przeł. K.Ł. [Karol Łaganowski] z przedmową Z. Dębickiego, Warszawa 1907).

Kierska H., *Kędy kazachski step. Dziennik deportowanej 1939–1946*, Wrocław 2009.

Lasocki W., *Wspomnienia z mojego życia*, t. 2, do druku przygot. M. Janik, F. Kopera, Kraków 1934.

Na nieznanne losy. Między Ołońcem a Jadryniem. Dwa pamiętniki z zesłania po powstaniu styczniowym, oprac. A. Brus, Warszawa 1999.

Pamiętnik dra Benedykta Dybowskiego od roku 1862 zacząwszy do roku 1878, Lwów 1930.

Pamiętniki Marii Morzyckiej-Obuchowskiej, w: *Pan Pieńkowski? Da, oni żyli gdzieś. Wołyń, Syberia, Nałęczów, losy ziemiaństwa na podstawie dokumentów rodzinnych*, Stalowa Wola 2012.

Pawłowicz E., *Wspomnienia. Nowogródek – więzienie – wygnanie*, Lwów 1887.

Prendowska J., *Moje wspomnienia*, oprac. E. Kozłowski, K. Olszański, Kraków 1962.

Siwiński J., *Katorżnik czyli Pamiętniki Sybiraka*, Kraków 1905.

Tabeńska E., *Z doli i niedoli. Wspomnienia wygnanki*, Kraków 1897.

Zawistowski L., *Pamiętnik wygnańca z roku 1863*, oprac. W. i M. Wójcikowie, wstęp W. Caban, Kielce 2015.

Zieliński G., *Kirgiz i inne poezje*, oprac. J. Odrowąż-Pieniążek, Warszawa 1956.

Zielonka K., *Wspomnienia z powstania 1863 roku i z życia na wygnaniu w Syberii*, Lwów 1913.

Z życia Litwinki 1827–1874, z listów i notatek złożył B. Zaleski, Poznań 1876.

Żywot Adolfa Januszkiewicza i jego listy ze stepów kirgiskich, Berlin–Poznań 1861.

Opracowania

Boczek H., *Biografia artysty*, w: *Aleksander Sochaczewski (1843–1923), malarz syberyjskiej katorgi (życie, twórczość i dzieje kolekcji)*, oprac. H. Boczek, B. Meller, Warszawa 1993.

- Brus A., Kaczyńska E., Śliwowska W., *Zesłanie i katorga na Syberii w dziejach Polaków 1815–1914*, Warszawa 1992.
- Caban W., Michalska-Bracha L., *Kobiety powstania styczniowego na Syberii. Zesłanki do Usola i Kunguru*, w: *Postawy i aktywność kobiet w czasie powstania styczniowego 1863–1864*, red. T. Kulak, J. Dufurat, M. Piotrowska-Marchewa, Wrocław 2013.
- Caban W., Michalska-Bracha L., *Polscy zesłańcy na Syberii Zachodniej w latach 60.–90. XIX wieku. Między mitem a rzeczywistością*, „*Studia z Historii Społeczno-Gospodarczej XIX i XX wieku*” 2017, 17.
- Chrostek M., *Etos dziewiętnastowiecznych zesłańców*, Wrocław 2008.
- Fiećko J., *Rosja, Polska i misja zesłańców. Syberyjska twórczość Agatona Gillera*, Poznań 1997.
- Filipowicz M., *Amerykanin odkrywa Syberię i Sybir. Zapomniany George Kennan*, w: *Zesłańcy postyczniowi w Imperium Rosyjskim. Studia dedykowane profesor Wiktorii Śliwowskiej*, red. E. Niebelski, Lublin–Warszawa 2008.
- Janik M., *Dzieje Polaków na Syberii*, Kraków 1928.
- Kuczyński A., *Mitologizacja polskich dziejów na Syberii. Mit Sybiraka*, w: *Polskie mity polityczne XIX i XX wieku. Kontynuacja*, t. 10, Wrocław 1996.
- Kuczyński A., *Polskie dziedzictwo naukowo-cywilizacyjne na Syberii XIX – początek XX wieku oraz jego współczesna recepcja w Polsce i Rosji*, w: *Polacy w nauce, gospodarce i administracji na Syberii w XIX i na początku XX wieku*, red. A. Kuczyński, Wrocław 2007.
- Leończyk S., *Polskie osadnictwo wiejskie na Syberii w drugiej połowie XIX i na początku XX wieku*, Warszawa 2017.
- Markiewicz G., *Rozważania wstępne nad pojęciem mitu historycznego*, w: *Polska myśl polityczna XIX i XX wieku*, t. 9: *Polskie mity polityczne XIX i XX wieku*, red. W. Wrzesiński, Wrocław 1994.
- Masiarz W., *Znaczenie tradycji sybirackiej (analiza treści pisma „Sybirak” 1934–1939)*, „*Zesłaniec*” 1998, 3.
- Masiarz W., *Związek Sybiraków w Krakowie 1928–1939*, „*Zesłaniec*” 1996, 10.
- Medyński A., *Lwów opiekunem Sybiraków*, Lwów 1936.
- Michalska-Bracha L., *Między pamięcią a historiografią. Lwowskie debaty o powstaniu styczniowym 1864–1939*, Kielce 2011.
- Michalska-Bracha L., *Powstanie styczniowe w pamięci zbiorowej społeczeństwa polskiego w okresie zaborów*, Kielce 2003.
- Michalska-Bracha L., *Weterani 1863 roku w II Rzeczypospolitej – struktury organizacyjne – system opieki*, w: *„Ojczyzna Obrońcy Swemu”. Weterani i kombatancki jako problem polityczny i społeczny w Polsce w XX wieku*, red. M. Kornat, M. Kruszyński, T. Osiński, Lublin–Warszawa 2017.
- Micińska M., *Galicjanie – zesłańcy po powstaniu styczniowym*, Warszawa 2004.
- Niebelski E., *Tunka. Syberyjskie losy księży zesłańców 1863 roku*, Wrocław 2011.
- Nowiński F., *Polacy i Syberia. Historia i współczesność*, w: *Sybiracy. Martyrologia Polaków na Wschodzie*, red. A. Wirski, Koszalin 2000.
- Pokorska B., *Aleksander Sochaczewski i jego malarski reportaż z zesłania*, „*Zesłaniec*” 2010, 43.
- Polacy w nauce, gospodarce i administracji na Syberii w XIX i na początku XX wieku*, red. A. Kuczyński, Wrocław 2007.
- Pomian K., *Historia. Nauka wobec pamięci*, Lublin 2006.
- Pomian K., *Przedmowa*, w: *Europa i jej narody*, Gdańsk 2004.
- Sadowski R., *O idei Muzeum*, w: *Sybir. Wysiedlenia – losy – świadectwa*, red. J. Ławski, S. Trzeciakowska, Ł. Zabielski, Białystok 2013.
- Sucharski T., *„Dom niewoli”, czyli Sybir. O kreacji przestrzeni w literaturze doświadczenia sowieckiego*, w: *Sybir. Wysiedlenia – losy – świadectwa*, red. J. Ławski, S. Trzeciakowska, Ł. Zabielski, Białystok 2013.

- Śleszyński W., *Pamięć o powstaniu zabajkalskim 1866 roku. Forma upamiętnienia powstania zabajkalskiego w ramach powstającego w Białymstoku Muzeum Pamięci Sybiru*, „Studia z Historii Społeczno-Gospodarczej XIX i XX wieku” 2017, 17.
- Śliwowska W., *Polska – Syberia. Dwa światy w oczach polskich zesłańców*, w: *Polska a Syberia. Spotkanie dwóch światów*, Łódź 2001.
- Śliwowska W., *Polski Sybir*, „Kwartalnik Polonicum” 2007, 3.
- Śliwowska W., *Polski Sybir. Mity i rzeczywistość*, w: *Sybir. Wysiedlenia – losy – świadectwa*, red. J. Ławski, S. Trzeciakowska, Ł. Zabielski, Białystok 2013.
- Śliwowska W., *Syberia w życiu i pamięci Gieysztorów – zesłańców postyczniowych*, Warszawa 2000.
- Śliwowska W., *Ucieczki z Sybiru*, Warszawa 2005.
- Toruń W., *Syberia Słowackiego. Próba tematologicznej syntezy*, w: *Syberyjskie przestrzenie intymne*, red. M. Król, M. Łukaszuk, Lublin 2016.
- Trojanowiczowa Z., *Sybir romantyków*, Kraków 1982.
- Trynkowski J., *Agaton Giller i jego Opisanie Zabajkalskiej krainy*, w: J. Trynkowski, *Polski Sybir. Zesłańcy i ich życie. Narodziny mitu*, do druku przygotowała W. Śliwowska, przedmową opatrzyli W. Caban, W. Śliwowska, Warszawa 2017.
- Trynkowski J., *Polski Sybir – przestrzeń zmitologizowana. Próba uporządkowania*, „Przegląd Wschodni” 2015, 14.
- Trynkowski J., *Polskie krajobrazy Sybiru*, w: J. Trynkowski, *Polski Sybir. Zesłańcy i ich życie. Narodziny mitu*, do druku przygotowała W. Śliwowska, przedmową opatrzyli W. Caban, W. Śliwowska, Warszawa 2017.
- Trynkowski J., *Przedmowa*, w: J. Glaubicz Sabiński, *Dziennik syberyjski*, Warszawa 2009.
- Trynkowski J., *Przedmurze syberyjskie Agatona Gillera*, w: J. Trynkowski, *Polski Sybir. Zesłańcy i ich życie. Narodziny mitu*, do druku przygotowała W. Śliwowska, przedmową opatrzyli W. Caban, W. Śliwowska, Warszawa 2017.
- Trzeciakowska S., *Ocalić od zapomnienia – o projekcie Muzeum Pamięci Sybiru w Białymstoku*, w: *Sybir. Wysiedlenia – losy – świadectwa*, red. J. Ławski, S. Trzeciakowska, Ł. Zabielski, Białystok 2013.
- Wierzbicki A., *Wschód – Zachód w koncepcjach dziejów Polski, Z dziejów polskiej myśli historycznej w dobie porozbiorowej*, Warszawa 1984.
- Wołczyk, Kornela i Ludwika Zielonków *droga na Syberię. Rosja w oczach zesłańców postyczniowych*, „Studia z Historii Społeczno-Gospodarczej XIX i XX wieku” 2017, 17.
- Woźniak M., *Doświadczenie historii. Kulturowy i społeczny wymiar mitu rewolucji*, Lublin 2003.

Źródła internetowe

- Ech, katorżnikiem być. Rozmowa z dr Janem Trynkowskim, autorem przedmowy do „Dziennika syberyjskiego” Juliana Glaubicza Sawickiego*, rozmawiał T. Działowski, <https://www.focus.pl/artykul/ech-katorznikiem-byc> [dostęp: 16 XII 2017].
- Film promujący Muzeum Pamięci Sybiru*, <https://www.youtube.com/watch?v=qXBjvW2cNsk> [dostęp: 10 XII 2017].

ABSTRACT

The article is an attempt to characterize the *Sybir* (Siberian exile) myth which is present in the collective memory of the Poles in the nineteenth and twentieth centuries. It also seeks to identify the essential components of the myth. In this approach, the article fits into a broader study on the mythologization of the past and its presence in various historical and modern contexts. These aspects, as well as the concept of the culture of remembrance

by Krzysztof Pomian, provide the methodological assumptions for this research. The article outlines the *Sybir* myth, with the experiences of the Poles exiled to Siberia in the nineteenth century and the fate of the repressed in the 1940s as the points of reference. The article also points out that the *Sybir* myth, understood as a kind of “place of remembrance” of the Poles in the nineteenth and twentieth centuries, was constructed by a number of factors: the literary works of Polish romantics, the works of painters (e.g. A. Sochaczewski), the nineteenth-century diary literature, which played a crucial role (e.g. J. Glaubicz Sabinski, E. Felinska, A. Januszkiewicz, G. Zielinski, A. Giller, and many others), and historiography, with the works of historians such as Z. Librowicz and M. Janik. Their historical and recollective creations constructed the image of Siberia as “the land of the accursed”, “the land of silence and horror”, and “the icy hell”. An important role in the construction of the *Sybir* myth was also played by the Polish nineteenth-century explorers of Siberia, including B. Dybowski, J. Czerski, and A. Czekanowski, discussed in a separate part of the article. The article thus focuses on the characteristics of the nineteenth-century *Sybir* myth, with a broader reference to the experiences of the Poles under Russian repression during the World War II, and contemporary images of the fate of the Poles in Siberia, which are today epitomized in the Sybir Memorial Museum (*Muzeum Pamięci Sybiru*) in Białystok.

Key words: myths, *Sybir*, collective memory, Siberian exile, 19th- and 20th-century Polish diaries

NOTA O AUTORZE

Lidia Michalska-Bracha – doktor habilitowany, historyk XIX–XX w., profesor nadzwyczajny w Instytucie Historii Uniwersytetu Jana Kochanowskiego w Kielcach. Jej zainteresowania badawcze to: historia historiografii XIX–XX w., powstanie styczniowe – losy uczestników – pamięć zbiorowa, historia kobiet, dzieje Galicji. Autorka ponad 100 publikacji, w tym monografii: *Powstanie styczniowe w pamięci zbiorowej społeczeństwa polskiego w okresie zaborów* (Kielce 2003); *Między pamięcią a historiografią. Lwowskie debaty o powstaniu styczniowym 1864–1939* (Kielce 2011); *Pamiętniki i listy polskich autorów z Ziem Zabrzanych (Litwa, Białoruś, Ukraina) w latach 1795–1918. Materiały do katalogu, t. 1–2* (Kielce 2017), wspólnie z M. Domańską-Nogajczyk, T. Wójcikiem, W. Cabanem; *Sanktuarium Józefa Piłsudskiego w Kielcach. Między pamięcią a polityką historyczną II Rzeczypospolitej* (Kielce 2018), wspólnie z R. Kotowskim. Stypendystka Towarzystwa Historyczno-Literackiego w Paryżu im. Dr Marii Zdziańskiej-Zaleskiej. Członek grantów NPRH: *Pamiętniki i listy polskich autorów z Ziem Zabrzanych (Litwa, Białoruś, Ukraina) 1795–1918 oraz Polscy zesłańcy na Syberii Zachodniej w drugiej połowie XVIII wieku – XIX wieku w oczach Rosjan i ludności syberyjskiej*. E-mail: lbracha@interia.pl.

